

Seweryn Osowski

Dialog chrześcijańsko-mesjanistyczny

Od kilkudziesięciu lat toczy się nieformalny dialog pomiędzy światem chrześcijańskim a żydowskim ruchem mesjanistycznym. Jego skutki będą miały doniosły wpływ nie tylko na relacje Kościoła z judaizmem, ale także mogą znacząco wpłynąć na dalszy rozwój ruchu ekumenicznego.

Celem niniejszego artykułu jest przybliżenie najważniejszych zagadnień dotyczących trwającego dialogu między chrześcijanami a Żydami¹ mesjanistycznymi. Należy przy tym podkreślić, że z uwagi na złożoność problematyki i zagadnień artykuł pełni rolę jedynie wprowadzania do omawianej tematyki, stanowiąc tym samym bazę do dalszych badań nad rozwojem relacji chrześcijańsko-mesjanistycznych.

Stan badań naukowych nad współczesnym ruchem Żydów mesjanistycznych jest dopiero w początkowej fazie rozwoju. Problematyka podejmowana w niniejszym artykule należy w Polsce do nowych obszarów badawczych, stąd też jak dotychczas istnieje marginalna liczba badaczy zajmujących się ruchem mesjanistycznym². Dlatego nie

¹ W tekście przyjęto zapis Żydzi mesjanistyczni z dużej litery, z uwagi na trudność oddzielenia wyznania od narodowości.

² Dopiero w ostatnim czasie ukazały się dwie rozprawy doktorskie poruszające tematykę ruchu Żydów mesjanistycznych: A. Juszcak, *Teologia współczesnego*

powinien również dziwić bardzo ograniczony zakres publikowanej w języku polskim literatury, która porusza omawiane zagadnienia.

Kim są Żydzi mesjanistyczni?

Żydzi mesjanistyczni są wierzącymi w Jezusa³ Żydami, którzy swoją tożsamość upatrują w pierwszych naśladowcach Mesjasza, o których czytamy w *Dziejach Apostolskich*. Pierwotne gminy wierzących stanowiły osobną grupę w judaizmie. Składały się z Żydów wyznających Jezusa jako Mesjasza oraz praktykujących żydowski styl życia. Współcześnie Żydzi mesjanistyczni uważają się za ich potomków⁴.

Większość badaczy rozpoznaje korzenie współczesnego ruchu mesjanistycznego w zapoczątkowanym w Anglii na początku XIX wieku ruchu hebrajskich chrześcijan, którzy postrzegali swoją żydowskość przede wszystkim przez pryzmat pochodzenia etnicznego⁵. Pogląd ten został odrzucony przez pionierów ruchu mesjanistycznego (Joseph Rabinowitz, Paul Levertoff i Mark Levy), którzy uważali, że zachowanie swojej żydowskości było sprawą wierności przymierzu. Dlatego widzieli potrzebę zorganizowania mesjanistycznych kongregacji dla wierzących w Jezusa Żydów, aby mogli w nich pielęgnować swoje żydowskie korzenie zgodnie z wymaganiami przymierza⁶.

Momentem przełomowym dla ruchu mesjanistycznego było ponowne zjednoczenie Jerozolimy podczas Wojny sześciodniowej

judaizmu mesjanistycznego na podstawie koncepcji Marka S. Kinzera, Warszawa 2017 oraz M. Kościańczuk, *Tożsamość członków wspólnot Żydów mesjańskich w perspektywie jednostkowej i zbiorowej*, Poznań 2011.

³ Określanego przez nich mianem Jezui.

⁴ Por. P. Kollontai, *Messianic Jews and Jewish identity*, w: „Journal of Modern Jewish Studies” 3 (2), July 2004, s. 196.

⁵ Por. P. Kollontai, *Messianic Jews and Jewish identity*, w: „Journal of Modern...”, dz. cyt., s. 195–196.

⁶ Por. D. J. Rudolph, *Messianic Jews and Christian Theology: Restoring an Historical Voice to the Contemporary Discussion*, „Pro Ecclesia” Vol. XIV, No. 1, s. 58.

w 1967 roku. Wydarzenie to spowodowało dynamiczny wzrost liczby członków ruchu mesjanistycznego na całym świecie. Wielu hebrajskich chrześcijan widziało w tym zdarzeniu wypełnienie prorocтва Jezusa, który zapowiedział nadejście nowych czasów: „Jeruzalem będzie deptane przez pogan, aż czasy pogan się wypełnią” (Łk 21, 24). Odzyskanie Jerozolimy wzbudziło wśród chrześcijan pochodzenia żydowskiego pragnienie autonomii pośród innych wierzących w Jezusa.

Powstanie współczesnego ruchu mesjanistycznego było także w znacznej mierze związane z rozprzestrzenianiem się ruchu charzmatycznego. Związany był z nim powstały w latach sześćdziesiątych w USA *Jesus Movement* – dzięki niemu, szczególnie podczas przebudzenia religijnego w ruchu hippisowskim, tysiące młodych Żydów nawróciło się, wyznając Jezusa jako Pana i Mesjasza⁷.

Duża zmiana nastąpiła w latach siedemdziesiątych wśród członków Amerykańskiego Zrzeszenia Hebrajskich Chrześcijan, kiedy to orientacja mesjanistyczna zaczęła dominować. Spowodowało to podjęcie przez członków organizacji decyzji o zmianie nazwy i zastąpieniu jej nową: Amerykańskie Zrzeszenie Żydów Mesjanistycznych. Doprowadziło to do wprowadzenia nowego paradygmatu ukazującego jeszcze mocniejsze przywiązanie do żydowskiej tożsamości⁸.

⁷ Por. P. Hocken, *Przecieranie nowych dróg*, Katowice 2009, s.129.

⁸ Żydzi mesjanistyczni wciąż jeszcze niewiele zrobili, aby w odpowiedni sposób zweryfikować swoje protestanckie korzenie. Ustanowienie Amerykańskiego Zrzeszenia Żydów Mesjanistycznych nie spowodowało głębszej zmiany w odniesieniu do powiązania ze światem protestanckim. Bardziej była to próba ustanowienia nowego ruchu w ramach świata protestanckiego. Przede wszystkim skupiania się na tym, aby dostarczyć przesłanie Kościoła do świata żydowskiego. Ostatnie dziesięciolecie przynoszą tutaj pewną zmianę, można zaobserwować dużą liczbą Żydów należących do amerykańskich kościołów protestanckich, którzy odeszli od postawy pełnej asymilacji, idąc w kierunku wyznaczenia własnej drogi, niezależnej od swoich chrześcijańskich mentorów – por. J. Brumbach, *Messianic Jewish Outreach: Reaching Out Or Reaching In?*, w: „Keshet Journal”, issue 21 (2006), s. 1–2; P. A. Power, *Blurring the Boundaries: American Messianic Jews and Gentiles*, w: „Nova Religio: The Journal of Alternative and Emergent Religions” Vol. 15, No. 1 (August 2011), s. 70.

Obecnie na świecie funkcjonuje kilkaset kongregacji mesjanistycznych. Największa ich ilość występuje w Stanach Zjednoczonych⁹ oraz Izraelu¹⁰. Wśród badaczy nie ma pełnej zgodności co do globalnej liczebności Żydów mesjanistycznych, najczęstsze statystyki wskazują na liczbę około 200 tysięcy członków ruchu¹¹.

Wierzenia

Patrząc szeroko na zagadnienie wierzących w Jezusa Żydów, możemy powiedzieć, że istnieją dwie główne grupy: hebrajscy chrześcijanie (zwani również chrześcijańskimi Żydami¹²) oraz Żydzi mesjanistyczni. Jednych i drugich łączy wspólne doświadczenie wiary w Jezusa z Nazaretu jako Mesjasza Izraela i Zbawiciela. Natomiast hebrajscy chrześcijanie z punktu widzenia ich religijnej tożsamości identyfikują się w pierwszej kolejności jako chrześcijanie, na drugim miejscu jest ich żydowska tożsamość. Przeważnie są członkami tradycyjnych historycznych kościołów (baptystycznego, prezbiteriań-

⁹ Głównymi organizacjami w Stanach Zjednoczonych są: UMJC (Union of Messianic Jewish Congregations) oraz MJAA (Messianic Jewish Alliance of America). UMJC wydaje się budować więcej połączeń ze światem żydowskim, natomiast MJAA skupia się bardziej na osobistym doświadczeniu spotkania z Jezusą, por. R. L. Resnik, *Competing Trends In Messianic Judaism*, w: „A Response”, „Keshet Journal” (2005), no 18, s. 4.

¹⁰ W Izraelu ruch mesjanistyczny napotkał najsilniejszy opór, jednakże mimo opozycji obserwujemy jego ciągły wzrost, którego największa fala przypadła na lata dziewięćdziesiąte w następstwie masowej imigracji Żydów pochodzących z byłego Związku Radzieckiego, por. P. Hocken, *Przecieranie nowych...*, dz. cyt., s. 129–130.

¹¹ Por. T. Carnes, *A Ministry Grows in Brooklyn*, „Christianity Today”, September 23, 2010, s. 20; Y. Ariel, *Jews and New Religious Movements: An Introductory Essay*, „Nova Religio: The Journal of Alternative and Emergent Religions”, Vol. 15, (August 2011), no. 1, s. 17.

¹² Warto odnotować istnienie niewielkiej liczby Żydów należących do Stowarzyszenia Hebrajskich Katolików, założonego przez ks. Eliasa Friedmana (1916–1999), karmelitę pochodzenia żydowskiego. Hebrajscy katolicy poszukują we wspólnocie Kościoła sposobu wyrażania swojej wiary jako wierzący Żydzi, co przejawia się m.in. w rozwoju specyficznej liturgii hebrajskiej oraz używania języka hebrajskiego podczas nabożeństw. Por. P. Hocken, *Przecieranie nowych...*, dz. cyt., s. 131–132.

skiego i innych)¹³. W przypadku członków ruchu mesjanistycznego zdecydowana większość nie nazywa siebie chrześcijanami, używają nazwy Żydzi mesjanistyczni, aby podkreślić swoje kulturowe i religijne dziedzictwo¹⁴.

Jednym z najbardziej charakterystycznych zjawisk związanych z ruchem mesjanistycznym, jest zakładanie własnych kongregacji. Należy przy tym zaznaczyć, że są one otwarte na nieżydowskich członków, jednakże są formowane w taki sposób, aby zapewnić żydowski styl i atmosferę nabożeństw¹⁵. U zdecydowanej większości kongregacji praktykowane jest obrzezanie, w wielu występuje *Bar mitzvah*, uroczystości weselne i pogrzebowe oprócz form żydowskich mogą zawierać także elementy chrześcijańskie¹⁶. Niemal wszyscy Żydzi mesjanistyczni wyznają wiarę w jednego Boga: Ojca, Syna oraz Ducha Świętego, przy czym unikają terminów teologicznych powstałych podczas soborów – opisując swoją doktrynę, używają terminologii pochodzącej z Nowego Testamentu.

Od początku powstania współczesnego ruchu mesjanistycznego toczy się dyskusja, czy jest to nowa odmiana judaizmu. Większość mesjanistycznych liderów uważa, że Żydzi wierzący w Jezusa są częścią judaizmu mesjanistycznego, który występuje na równi z judaizmem reformowanym, ortodoksyjnym, konserwatywnym i rekonstrukcjonistycznym. Natomiast zdecydowana większość Żydów odrzuca ten pogląd, uznając Żydów mesjanistycznych za apostatów¹⁷.

¹³ Por. W. Riggan, *Messianic Judaism: A Case of Identity Denied*, "International Bulletin of Mission Research", vol. 16, issue: 3, July 1, 1992, s. 130–132.

¹⁴ Por. K. Sidey, *Messianic Jews Seek Visibility, Respect*, "Christianity Today" vol. 34, Fall 1990, s. 72.

¹⁵ Por. W. Riggan, *Messianic Judaism: A Case of Identity Denied...*, dz. cyt., s. 130–132. Dużym wyzwaniem, przed jakim stoi ruch mesjanistyczny, jest duży udział nieżydowskich członków kongregacji wynoszący przynajmniej 40–60 proc. Por. G. Reason, *Competing Trends In Messianic Judaism: The Debate Over Evangelicalism*, "Keshet Journal", issue 18 (2005), s. 5.

¹⁶ Por. P. Kollontai, *Messianic Jews and Jewish identity*, „Journal of Modern Jewish Studies” 3 (2), July 2004, s. 197.

¹⁷ Por. S. Mcknight, R. B. Johnson, *From Tel Aviv to Nazareth why Jews become Messianic Jews*, "Jets" 48/4 (December 2005), s. 771–800.

Dialog i wyzwania

Powstanie mesjanistycznych kongregacji stawia Kościół przed jednym z największych wyzwań, wymaga bowiem udzielenia odpowiedzi na ważne pytanie: „Co się stało z pierwotnym Kościołem żydowskim?”. W Dziejach Apostolskich czytamy o apostołach i starszych, którzy zebrali się wspólnie na soborze¹⁸ – wszyscy oni byli żydowskimi uczniami Jezusa. Na przestrzeni kolejnych wieków możemy obserwować, jak zaczęto domagać się od wierzących w Jezusa Żydów, aby wyrzekli się zachowywania żydowskich świąt, kalendarza, szabatu – tego, co utożsamiało ich z byciem Żydem. Decyzje wymagające od ochrzczonych Żydów wyrzeczenia się swojej tożsamości oraz zaprzestania wszystkich żydowskich praktyk były podejmowane na mocy autorytetu Kościoła podczas lokalnych synodów i soborów na terenie ówczesnego Imperium Rzymskiego. Cierpienia wśród nawróconych Żydów i niesprawiedliwość tego postępowania nie może być lekceważona¹⁹.

Jednym z pionierów badających ruch mesjanistyczny w Kościele katolickim był pochodzący z Anglii ks. dr Peter Hocken. Od lat dwięćdziesiątych aktywnie działał, angażując się na rzecz dialogu katolicko-mesjanistycznego. W swojej teologicznej wizji, widzi powstanie ruchu mesjanistycznego jako część wielkiego planu Boga, który odnawia swój Kościół. Uważa, że Żydzi mesjanistyczni odgrywają ogromną rolę w procesie pojednania pomiędzy kościołami²⁰.

Ks. dr Hocken zauważa, że Żydzi mesjanistyczni mają znaczącą rolę w kontekście pojednania w Ciele Chrystusa. Święty Paweł w drugim rozdziale Listu do Efezjan naucza, że Kościół został ustanowiony zarówno z wierzących Żydów, jak i pogan: „On bowiem jest naszym pokojem. On, który obie części [ludzkości] uczynił jednością, bo zburzył rozdzielający je mur – wrogość” (Ef 2, 14). W tym

¹⁸ Tzw. Sobór Jerozolimski.

¹⁹ Por. P. Hocken, *Przecieranie nowych...*, dz. cyt., s. 130–131.

²⁰ Por. W. K. Kay, *Peter Hocken: His Life and Work*, „Pneuma” 37 (2015), s. 99–101.

fragmentcie widzimy, że jedność Kościoła jest budowana przez pojednanie Żydów i pogan. Konsekwencją ofiary Jezusa na Kalwarii dla wierzących pogan jest zaprzestanie bycia „obcymi i przybyszami, ale jesteście współobywatelami świętych (wierzący z Izraela) i domownikami Boga” (Ef 2, 19). Ks Hocken zauważa, że „skoro zjednoczenie Żydów i pogan w jednym ciele było podstawą jedności Kościoła, zatem utrata Kościoła Żydów sama w sobie stała się katastrofą dla jedności, a zatajenie tego faktu było zadaniem głębokiej rany Ciału Chrystusa”²¹.

Warto zauważyć, że wielu Żydów mesjanistycznych postrzega swoje powołanie jako bycie naturalnym łącznikiem dialogu pomiędzy Kościołem a Synagogą – pomimo tego, że w znacznej mierze są z niego wyłączeni²². Czy pragnienia te mogą zostać urzeczywistnione? W obecnej sytuacji wydaje się to bardzo trudne. Należy podkreślić, że ruch mesjanistyczny jest od samego początku swojego istnienia mocno nastawiony na ewangelizację wśród innych Żydów. Jest to podkreślane jako jedno z głównych zadań ruchu, co bez wątpienia stanowi duże wyzwanie w dialogu prowadzonym przez Kościół z Synagogą²³. Za aktywność misyjną Żydów mesjanistycznych spotykają prześladowania, szczególnie ma to miejsce w Izraelu (m.in. zagrożenie śmiercią, pobicia, zakłócanie nabożeństw, podpalenia). Głośnym echem odbiła się sprawa pastora Daniela Ortiza z miejscowości Ariel, pod jego drzwiami wejściowymi zostawiono przesyłkę z okazji święta Purim. Paczka zawierała ładunek wybuchowy, została ona otwarta przez piętnastoletniego syna pastora, raniąc poważnie jego oczy, szyję i płuca²⁴.

²¹ Por. P. Hocken, *Przecieranie nowych...*, dz. cyt., s. 132–133.

²² Por. D. J. Rudolph, *Messianic Jews and Christian Theology: Restoring an Historical Voice to the Contemporary Discussion*, “Pro Ecclesia” Vol. XIV (2005), no. 1, s. 61.

²³ Por. J. Brumbach, *Messianic Jewish Outreach: Reaching Out Or Reaching In?*, “Keshet Journal”, issue 21 (2006), s. 1.

²⁴ Por. A Christianity Today Editorial, *Israel Reconciled to All*, “Christianity Today”, May 28, 2008, s. 20.

Prześladowania oraz brak akceptacji ze strony Kościoła i Synagogi powoduje, że wielu Żydów mesjanistycznych czuje się podwójnie odrzuconymi: z jednej strony uważani za apostatów przez większość Żydów, z drugiej nie uznawani oficjalnie przez większość kościołów²⁵. Sytuacja może się zmienić, jeśli ruch Żydów mesjanistycznych zostanie oficjalnie zaakceptowany przez chrześcijańskie kościoły.

Z uwagi na historyczne zakorzenie ruchu mesjanistycznego w ruchu hebrajskich chrześcijan, relacje z kościołami chrześcijańskimi były bliskie od samego początku, szczególnie ze światem protestanckim. Z perspektywy Kościoła katolickiego dialog z ruchem jest dopiero w początkowym stadium. Należy powiedzieć, że spore trudności może stanowić brak dojrzałych liderów oraz członków wspólnot, co jest spowodowane młodością ruchu. Jego teologiczne podstawy są dopiero tworzone²⁶.

Podwaliny pod dialog z Kościołem katolickim zostały zbudowane dzięki dokonaniom Soboru Watykańskiego II i deklaracji *Nostra Aetate*. Jeden z głównych liderów ruchu mesjanistycznego rabin dr Mark Kinzer przywołuje soborową Konstytucję *Lumen Gentium*, która przykładą wielką wagę do ukazania tożsamości Kościoła jako Ludu Bożego, a co za tym idzie, podnosząc ważne eklezjologiczne pytanie, które ma ogromne znaczenie dla Żydów mesjanistycznych: „Jaka jest relacja pomiędzy Kościołem a narodem żydowskim?”²⁷. Popularny jest pogląd wśród Żydów mesjanistycznych mówiący o identyfikowaniu się jako odnowiona eklezja pochodząca z obrzezanych zamiast z Kościołem, który jest widziany jako eklezja nieobrzezanych, mająca swoje uzasadnione miejsce, jednakże będącej niekompletną bez żydowskiej części²⁸. Warto zauważyć, że wielu

²⁵ Por. I. C. Rottenberg, *Messianic Jews: A Troubling Presence*, „First Things” (1992), s. 26–32.

²⁶ Por. D. Juster, *Powrót do korzeni*, Kraków 1999, s. 321.

²⁷ Por. M. Kinzer, *M. Levering, Messianic Gentiles & Messianic Jews*, „First Things” 189 (2009), s. 43–47.

²⁸ Por. M. Kinzer, *Finding our Way Through nicaea: The Deity of Yeshua, bilateral Ecclesiology, and Redemptive Encounter with the Living God*, “Keshet Journal”, issue 24 (2010), s. 1.

Żydom mesjanistycznym trudno jest uznać Sobór Nicejski za w pełni ekumeniczny, skoro brakowało na nim żydowskiej eklezji. Mają poczucie, że brakuje w nim należytego odniesienia do Izraela, co było spowodowane coraz bardziej rozpowszechnioną teologią zastąpienia. Mark Kinzer uważa, że Żydzi mesjanistyczni powinni akceptować kredo nicejskie, jednakże starając się przy tym być żydowskim głosem ukazującym, w jaki sposób niektóre kwestie należy właściwie interpretować i praktykować²⁹.

Nieformalny dialog z Kościołem katolickim miał swój początek we wrześniu 2000 roku. Pierwsze spotkanie nieoficjalnej Grupy ds. Dialogu Między Katolikami a Żydami Mesjanistycznymi odbyło się w monasterze we włoskim Camaldonii. Brało w nim udział 7 Żydów mesjanistycznych (m.in. Mark Kinzer i Dan Juster) oraz ośmiu katolików (m.in. o. Georges Cottier, Teolog Domu Papieskiego, ks. Peter Hocken i Johannes Fichtenbauer). Grupa spotykała się przez kilkanaście lat, cały czas mając status nieoficjalny, choć nie tajny. Ze strony katolickiej działała pod patronatem biskupa: najpierw o. Cottiera, następnie kard. Christopha Schönborna. Niestety do tej pory nie zostały opublikowane dokumenty będące owocem pracy grupy³⁰.

Ku przyszłości

Jest zbyt wcześnie, żeby powiedzieć, jak w przyszłości ukształtują się relacje świata chrześcijańskiego z ruchem mesjanistycznym. Zaangażowany w dialog z Żydami mesjanistycznymi, dominikanin żydowskiego pochodzenia, dr Antoine Levy, zadaje ważne pytania: „Czy jest możliwe odnowienie żydowskiego głosu w ciele Chrystusa?

²⁹ Por. M. Kinzer, *Finding our Way Through nicaea: The Deity of Yeshua...*, dz. cyt., s. 4–13.

³⁰ Wyjątek stanowi dokument dotyczący spojrzenia liderów mesjanistycznych na Konstytucję dogmatyczną o Kościele *Lumen Gentium*. Zawarty jest on w książce Marka Kinzera *Israel's Messiah and the People of God: A Vision for Messianic Jewish Covenant Fidelity*, 2011, Por. M. Kinzer, *Zgłębiając własną tajemnicę*, Kraków 2017, s. 69–70.

Jeśli tak, to w jaki sposób? Czy żydowska obecność, stanowiąca etniczną jedność, ma możliwość przezwyciężenia historycznych barier, które oddzielają od siebie różne denominacje chrześcijańskie?”³¹. Podkreśla przy tym, że Ciało Chrystusa nigdy nie będzie kompletne bez właściwego połączenia ze swoimi korzeniami, co stanowi wyzwanie dla wierzących członków Kościoła pochodzących z narodów³². Dr Levy zauważa, że ruch mesjanistyczny czyni coś, co do tej pory nie wychodziło różnym denominacjom chrześcijańskim, ustanawia w Ciele Chrystusa niezależny głos żydowski. Bez wsparcia Żydów mesjanistycznych byłoby to trudne do wyrażenia³³.

W tym kontekście warto zadać pytanie: „W jaki sposób dalszy dialog z ruchem mesjanistycznym może wpłynąć na relacje ekumeniczne?”. Pozornie może się wydawać, że powstanie nowego ruchu, który sam w sobie nie jest dostatecznie zjednoczony, może jeszcze dodatkowo pogłębić podziały pośród chrześcijan. Jednakże paradoksalnie doświadczenie spotkań, na których gromadzą się katolicy oraz protestanci, aby wraz z Żydami mesjanistycznymi stawać na modlitwie, pokazują, że mają one ogromny potencjał budowania głębszego pojednania pomiędzy chrześcijanami różnych wyznań. Jednym z powodów jest konieczność stawania przez chrześcijan w pokorze wobec swoich żydowskich braci z uwagi na ich cierpienia i prześladowania, w których współudział mieli także chrześcijanie z różnych kościołów. Łatwiej wtedy przestać się samousprawiedliwiać i rywalizować między sobą, kiedy widzimy, że wszyscy zawiniliśmy. Odkrycie przez podzielonych chrześcijan możliwości przybliżania się do siebie, dzięki obecności wierzących w Jezusa Żydów, będzie mogło

³¹ Por. A. Levy, *Messianic Judaism: The Ecumenical Factor*, “Keshet Journal” issue 25 (2011), s. 2.

³² Por. A. Levy, *Messianic Judaism: The Ecumenical Factor*, “Keshet Journal” issue 25 (2011), s. 7.

³³ Por. A. Levy, *Messianic Judaism: The Ecumenical Factor*, “Keshet Journal” issue 25 (2011), s. 4.

odnowić nasze spojrzenie na kapłańską funkcję Izraela, aby stanowić błogosławieństwo w odniesieniu do wszystkich narodów świata³⁴.

Bibliografia

A Christianity Today Editorial, *Israel Reconciled to All*, "Christianity Today", May 28, 2008, s. 20.

A. Levy, *Messianic Judaism: The Ecumenical Factor*, "Keshet Journal" issue 25 (2011), s. 2-7.

D. J. Rudolph, *Messianic Jews and Christian Theology: Restoring an Historical Voice to the Contemporary Discussion*, "Pro Ecclesia" Vol. XIV (2005), no. 1, s. 58-84.

D. Juster, P. Hocken, *Żydowski Ruch Mesjanistyczny*, Katowice 2015.

D. Juster, *Powrót do korzeni*, Kraków 1999.

G. Reason, *Competing Trends In Messianic Judaism: The Debate Over Evangelicalism*, "Keshet Journal" issue 18 (2005), s. 5.

I. C. Rottenberg, *Messianic Jews: A Troubling Presence*, "First Things" (1992), s. 26-32.

J. Brumbach, *Messianic Jewish Outreach: Reaching Out Or Reaching In?*, "Keshet Journal", issue 21 (2006), s. 1-2.

K. Sidey, *Messianic Jews Seek Visibility, Respect*, "Christianity Today", vol. 34, Fall 1990, s. 72.

M. Kinzer, *Finding our Way Through nicaea: The Deity of Yeshua, bilateral Ecclesiology, and Redemptive Encounter with the Living God*, "Keshet Journal", issue 24 (2010), s. 1-13.

M. Kinzer, M. Levering, *Messianic Gentiles & Messianic Jews*, "First Things" 189 (2009), s. 43-47.

M. Kinzer, *Zgłębiając własną tajemnicę*, Kraków 2017.

P. A. Power, *Blurring the Boundaries: American Messianic Jews and Gentiles*, "Nova Religio: The Journal of Alternative and Emergent Religions" Vol. 15 (August 2011), no. 1, s. 69-91.

P. Hocken, *Przecieranie nowych dróg*, Katowice 2009.

P. Kollontai, *Messianic Jews and Jewish identity*, "Journal of Modern Jewish Studies" 3 (2), July 2004, s. 195-205.

³⁴ Por. P. Hocken, *Przecieranie nowych...*, dz. cyt., s. 134.

R. L. Resnik, *Competing Trends In Messianic Judaism: A Response*, "Keshet Journal", issue 18 (2005), s. 4.

S. Mcknight, R. B. Johnson, *From Tel Aviv to Nazareth why Jews become Messianic Jews*, "Jets" 48/4 (December 2005), s. 771–800.

T. Carnes, *A Ministry Grows in Brooklyn*, "Christianity Today", September 23, 2010, s. 20.

W. K. Kay, *Peter Hocken: His Life and Work*, „Pneuma” 37 (2015), s. 82–110.

W. Riggan, *Messianic Judaism: A Case of Identity Denied*, „International Bulletin of Mission Research” vol. 16, issue: 3, July 1, 1992, s. 130–132.

Y. Ariel, *Jews and New Religious Movements: An Introductory Essay*, "Nova Religio: The Journal of Alternative and Emergent Religions" Vol. 15, No. 1 (August 2011), s. 5–21.